

„TITOIZAM“ KAO KATEGORIJA VREDNOVANJA DRUŠTVENIH PROMENA. KULTURNO-JEZIČKA SLIKA JUGOSLAVIJE U POLJSKOM PREVODU ROMANA JOSIPA NOVAKOVIĆA „PRIMA APRILIS“¹

APSTRAKT: Kult Tita je počeo da se oblikuje krajem 1943. godine sa trijumfom partizana u spoljašnjoj i unutrašnjoj politici. Ova politika je dobila novi, višeznačni termin – titoizam. Ovaj članak uključuje svaku aktivnost namenjenu društvu, predvođena jugoslovenskom vladom koju preporučuje kult vođe, a izvršava društvo. Razmatrani materijal je roman Josipa Novakovića pod nazivom *Prima aprilis*. Roman istražuje različite motive: rat, domovina, moć, bezakonje, identitet i nacionalizam. Analizirane kategorije su uvedene u šire semantičke okvire – titoizam i jugonostalgija, koje su počele da funkcionišu kao izrazi vrednovanje jugoslovenskih promena i pojavile se u tekstovima post jugoslovenskih kultura (literatura, filmovi, itd.). Članak se završava zaključcima u vezi sa sagledavanjem komunizma u savremenom dobu od strane građana drugih postkomunističkih zemalja, odnosno Poljske.

KLJUČNE REČI: Kult Tita, titoizam, Josip Novaković, *Prima aprilis*, jugonostalgija.

Pero Simić, počinjući monografiju *Tito. Fenomen stoljeća*, ovako predstavlja glavnog junaka: „Više od 35 godina Jugoslavija je bila njime očarana, bila je ponosna na njega, njime se radovala, na njega se zaklinjala, s njim je kročila u srećniju budućnost. U svim delovima zemlje su mu podizani spomenici, njegovo ime su nosile najbolje jugoslovenske fabrike i škole, uzorne kasarne, najviši planinski vrhovi, glavni trgovi i ulice, u svakoj jugoslovenskoj republici i autonomnoj pokrajini jednom od gradova dodeljivano je njegovo ime (...). Titov kult je nastajao još od kraja 1943. godine kada ga je *ratna* skupština izabrala za premijera dotadašnje jugoslovenske vlade (...)“. Pokolenjima jugoslovenskih državljana usađivano je od malih nogu da on daje snagu slomljenim, oraspoložava tmurne, teši zabrinute, jača slabe, diže posrnule, stvara junake, a analfabete menja u prosvetlene ljude, naš je jedini putokaz.²

¹ Originalno izdanje: Josip Novakovich, *April Fool's Day. A Novel*.

² P. Simić, *Tito. Zagadka stulecia*, prev. D. Ćirlić-Straszyńska, D. J. Ćirlić, Wrocław 2009, 12.

Vođa nije očarao samo obične građane, već i političare: Vinstona Čerčila, Franklina Ruzvelta, Staljina. U istoriju je ušao kao neverovatno slikovita i kontroverzna ličnost, okrutna, surova i hrabra, ali takođe društvena, prijateljska i otvorena. Njegova delatnost na polju državne i međunarodne politike postala je izvor pojma *titoizma* koje se oslanja pre svega na pretpostavku da u svakoj zemlji, uz zadržavanja osnovnih komunističkih ciljeva i načela, politička delatnost i oblik državnog uređenja moraju biti prilagođeni specifičnim uslovima koji u njima vladaju. Taj termin je prvobitno imao pežorativan smisao, a stvorile su ga vlasti SSSR-a u razdoblju posebno snažnih trvenja između dve zemlje u godinama 1948–1955. Poistovećivan sa vođom Jugoslavije postao je sinonim izdaje i odstupanja od istinitih ideja komunizma. Vremenom je taj pojam shvatan sve šire, između ostalog i kao odražavanje Dubčekove ideje „socijalizma s ljudskim licem“ i ideologije kulta vođe. U ovom članku termin *titoizam* će biti upotrebljavan naročito u poslednjem značenju, dakle obuhvataće svu delatnost usmerenu ka društvu koju je u ime vođe vodila jugoslovenska vlada, kao i društvenu recepciju kulta vođe (odnos prema vođi/vlasti/komunističkim idejama i sl.).

Ilustrativan materijal čini roman Josipa Novakovića naslovljen *Prima aprilis*. Autor teksta je, kako je napisao Kirkus Reviews, „jedan od najvećih američkih pisaca“ (korice). Tačnije uzevši – hrvatsko-američkih, pošto se rodio 1956. godine u Hrvatskoj i odrastao je pod autoritativnom vlašću maršala Tita u blizini mađarske granice, u gradu Daruvaru. Studirao je medicinu u Srbiji, u Novom Sadu. Sa dvadeset godina je, da bi izbegao službu u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, emigrirao u Sjedinjene Države gde je nastavio studije psihologije, a kasnije i stvaralačkog pisanja na Vasar koledžu (BA), Univerzitetu Jejl (M. Div.) i Univerzitetu u Teksasu u Ostinu (MA). Trenutno živi u Montrealu gde uči kreativno pisanje na Univerzitetu Konkordija. Nedavno je dobio kanadsko državljanstvo. Autor je romana, priča i narativnih eseja. Objavio je roman *April Fool's Day* (2004), dve zbirke priča *Yolk* (1995 – 'Žumance') i *Salvation and Other Disasters* (1998 – 'Spasenje i druge katastrofe'), dve zbirke eseja *Plum Brandy: Croatian Journeys* (2003 – 'Šljivovica: hrvatska putovanja' i *Apricots from Chernobyl* (1995 – 'Kajsije iz Černobilja'), dva udžbenika, stotine priča i eseja.

Junak romana je Ivan Dolinar – rođen 1. aprila 1948. u Nizogradu, baksuz, lopov i hipokrita, cinik, nesuđeni lekar, apsolvent filozofskih studija, zatvorenik kaznene kolonije na Golom otoku, vojnik Jugoslovenske narodne armije koji je nekoliko puta menjao redove sukobljenih strana. Tragikomična povest Ivana prepliće se sa komplikovanom povešću stanovnika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Može se reći da roman sažima povest Jugoslavije na primeru sudbine jednog čoveka tokom poslednjih 50 godina (Titovo vreme, posttitovsko razdoblje, rat i posleratni period). Novaković je toj teškoj temi pristupio sa distancom i nešto šaljivo

mada *April's Fool's Day* pokreće veoma važna pitanja, takva kao besmislenost rata, čast i otadžbina, vlast i bezakonje, identitet i nacionalizam, odnos komunističke vlasti prema društvu i društva prema vlasti, komunističke ideologije i vođe. „Ivanova Jugoslavija – od Titovih reedukativnih logora do srpskih odreda smrti – okrutno je mesto, ali istovremeno neizmerno zabavno“ (korice), sve je predstavljeno na sarkastičan, prosto groteskni način, mada sa jasnom distancom (ne zrači emotivnošću, ne udara na melodramatičnu notu čak ni tada kada priziva dramatične činjenice iz istorije Jugoslavije ili opisuje makabrične događaje) i izvesnom dozom kriticizma od strane autora.

U svim sižeima sudbine glavnog junaka provlači se kao bitan kontekst kulturno-jezička slika Jugoslavije. Analiza izdvojenog materijala i upotreba metodologije jezilike sveta³ omogućili su označavanje najbitnijih kategorija koje omogućavaju rekonstrukciju te kulturno-jezičke slike Jugoslavije. Najvažnija semantička polja su povezana sa sledećim kategorijama: Tito (čovjek, vođa, mit), vlast, vlada, političar/političari; komunizam/propaganda/manipulacije; Jugoslavija (nacionalizam, etnički identitet); policijska država (policija, vojska; putovanja u inostranstvo/pasoši/vize; radni logori); prosveta, zdravstvena služba; komunističke tradicije i običaji; odnos društva prema komunističkoj državi (deca, odrasli); socijalistički simboli (spomenici, slike, amblemi, parole).

S obzirom na ograničen obim članka opširnije ćemo se baviti jednom kategorijom vezanom za temu teksta.

Prva i – može se reći – bazična kategorija opisa kulturno-jezičke slike Jugoslavije jeste lik maršala Tita. On se u tekstu pojavljuje uglavnom posredno, kao svojevrсна osnova događaja koji uslovljavaju odluke i izbore glavnog junaka, ali i neposredno – autor ga uvodi u tok fabule kada Ivan izdržava kaznu u radnom logoru na Golom otoku: *Tito ima roze kožu sa braon, a ponegde čak i crnim flekama. (...) nosio je tako tamne naočare da mu se opšte nisu videle oči (...)*⁴; (...) *govorio je prijateljskim tonom, čak sa izvesnom gracijom.*⁵ Pozitivnu sliku vođe konotira i njegov govor, naveden u tekstu, u kome se preko uličnih megafona obraćao društvu: *Pobedili smo Nemce i vas, Ruse, isto ćemo pobediti, ako ovde dođete. Imamo najbolje obučenu i najdisciplinovaniju armiju u Evropi. Spremni smo da se borimo do poslednjeg vojnika. Živela Jugoslavija!*,⁶ ali sarkazam autora dijametral-

³ Upor. J. Bartmiński, R. Tokarski, „Językowy obraz świata a spójność tekstu“, u: *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, prir. T. Dobrzyńska, Wrocław 1986, 65–81; M. Bugajski, A. Wojciechowska, „Językowy obraz świata a literatura“, *Acta Universitatis Vratislaviensis*, 2000, nr 2218, t. 13, 153; J. Bartmiński, „Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata“, u: *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990, 109–127.

⁴ J. Novakovich, *Prima aprilis*, przeł. M. Kłobukowski, Warszawa 2006, 80.

⁵ *Ibidem*, 83.

⁶ *Ibidem*, 23.

no menja taj izraz: *Tito se obraćao direktno Sovjetima kao da su ga slušali stojeći na ulicama; sigurno je zamišljao da u zemlji vrvi od sovjetskih špijuna, dakle to je sasvim dobar način sporazumevanja sa Moskvom.*⁷ Zagriženost maršala prema SSSR-u koju su njegovi brojni zemljaci i strani političari smatrali za izraz ogromne hrabrosti i nezavisnosti nije jedini politički aspekt koji se pojavljuje u delu. Novaković navodi i mnogo manje popularna gledišta vođe – na temu discipliniranja jugoslovenskog društva: *Tito je objašnjavao (...) ideju reedukacije neposlušnih građana (...) kada se čovek nekoliko godina bori sa stenama postaće uzoran građanin. Steći će divan odnos prema radu;*⁸ *ja sam tako mnogo godina proveo u logorima. To je najbolja škola za muškarca, kali volju.*⁹

Bezobzirnost i okrutnost jugoslovenskog maršala dokazuje i njegova delatnost za vreme hrvatskog proleća: „Kada su u Zagrebu studenti krenuli u pohod zahtevajući različite slobode, Tito je protiv njih poslao specijalne jedinice. Policajci na paradnim konjima su napali demonstrante tukući ih palicama, razbijajući lobanje i lomeći ključne kosti (...) hrvatska vlada je smenjena, a nova formirana od bivših bezbednjaka, bezuslovno odanih Titu i Jugoslaviji“.¹⁰

Znamenit je Titov odnos prema društvu i društva prema njemu. Kada se vozio limuzinom njegov *voštani lik* (...) plovio je *među gomilom ne odajući najmanju reakciju na histerične izraze ljubavi i obožavanja.*¹¹ Semantično negativno obeležen epitet *voštano* ne konotira samo realno značenje: ravnodušnost, izostanak emotivne angažovanosti, već donosi i asocijacije na stanje smrti čija je oznaka otuđenje od živih – takođe emotivno. To bezafektno stanje idealno kontrastuje sa suprotnim epitetom *histerično* koji izrazito podvlači dijametralno različite reakcije i stepen emotivne angažovanosti Tita i društva.

Takođe, nije se brinuo za probleme građana koji su se naivno obraćali voljenom Vođi za pomoć (*Opet nisam dobio njegovu [Titovu – D. J-G.] stipendiju. Nisam uspeo da dođem do njega ni lično, ni telefonski;*¹² *Hteo je da se obrati samom predsedniku, ali taj je upravo bio na dalekom putu*¹³), naime: *pio je desetogodišnja vina, lovio izumiruće vrste tigrova, rukovao se sa kraljem Švedske – kratko govoreći, popravljao je sudbinu svetske radničke klase.*¹⁴ Upotrebljena retorična figura – antifraza, koja je najrasprostranjenija forma ironije, implikuje jasnu poruku – poražavajuću hipokriziju voljenog predsednika koji, kako dokazuje Pero Simić: „Ceo život se trudio da bude smat-

⁷ *Ibidem*, 24.

⁸ *Ibidem*, 79.

⁹ *Ibidem*, 83.

¹⁰ *Ibidem*, 86–87.

¹¹ *Ibidem*, 74.

¹² *Ibidem*, 73.

¹³ *Ibidem*, 116.

¹⁴ *Ibidem*.

ran za branioca siromašnih koji je osetljiv na sve krivde ovog sveta, međutim solidno vođeno knjigovodstvo njegove predsedničke administracije pokazuje da je pripadao najskupljim vladarima prošlog veka. Svakodnevno ga je služilo preko hiljadu ljudi, imao je 20 vila i rezidencija, hiljade hektara sopstvenih lovačkih terena, tri zoološka vrta, specijalan Plavi voz, brojne brodove i jahte, motorne čamce i avione. Raspolagao je većim i luksuznijim voznim parkom od kancelara Nemačke, predsednika Francuske i engleske kraljice zajedno.¹⁵

Ipak, s oprezom je kreirao svoj kult iznuđujući svoju glorifikaciju: *divljenje predsedniku naređeno odozgo*.¹⁶ Sveprisutni portreti¹⁷ i obožavanje njegove ličnosti postali su svakodnevica i uobičajeni narodni praznici koji su raspaljivali emocije gomile, naročito dece (kada je ulicom *puževskim tempom prolazio Titov auto deca su pištala s obe strane kolovoza, bacajući pod točkove kola cveće i papirne zastavice*¹⁸). Tito je razumeo koliko je važno bilo njihovo pridobijanje, zato ih je uključivao u svoju politiku. Dan njegovog rođendana (prihvaćeno je da je to bio 25. maj) slavljen je u celoj Jugoslaviji: *„Sva deca iz cele zemlje su morala da mu pišu sastave povodom dana njegovog rođendana slavljenog kao Dan mladosti (...). U svakoj školi su odabirana tri najpoetičnija sastava, u svakom naselju – pola tuceta, i najzad u svakoj republici – tuce*.¹⁹ Omladinska štafeta ih je donosila u Beograd, gde su obučeni u boje državne zastave plesači i sportisti od sopstvenih tela pravili napis Druže Tito mi te volimo (...). Posle je nekoliko dece (...) pred predsednikom čitalo skoro sto pisama, a on je slušao sa stoičkim izrazom lica. Posle je držao govor (...). Izbijao je ludilo; ljudi su jednostavno bili van sebe od sreće što mogu da borave u zajedničkom prostoru sa predsednikom: bila je to ipak veća počast nego hodočašće u Meku za muslimana.“²⁰

U izdvojenom materijalu se vraća ukazivanje na Titovu emotivnu hladnoću implikovanu epitetskom *stoički*, kao i vrednovanje sreće društva preko gradacije izražene upoređivanjem sa ostvarivanjem sna muslimana.

S velikom verovatnoćom može se pretpostaviti da obožavani Vođa ni u najsmelijim snovima nije predvideo reakciju društva na sopstvenu smrt: *Titov plavi voz vozi kovčeg iz Ljubljane. Na stanici se kovtala gusta gomila; ljudi su ridali i naricali (...). Otac naroda nije živ*.²¹ Opštom očajanju su se predavali čak i oni koji nisu prema njemu gajili posebnu ljubav: *Mislilo je da ga Tito nimalo ne zanima, i evo – naglo je mislio o maršalu s pobožnim*

¹⁵ P. Simić, *op. cit.*, 14.

¹⁶ J. Novakovich, *op. cit.*, 25.

¹⁷ „Kada je na putu kući prolazio kraj prodavnica, banaka, turskih kupatila i barova odsvuda su na njega surovo gledali Titovi portreti, a na ulicama su se šetali prožeti duvanskim dimom vojnici i policajci“. J. Novakovich, *op. cit.*, 29.

¹⁸ *Ibidem*, 74.

¹⁹ *Ibidem*, 26.

²⁰ *Ibidem*, 26–27.

²¹ *Ibidem*, 120.

*strahom, obožavanjem, žalom, svečanim osećajem tragedije. (...) obraze je imao mokre od suza, jer je Tito otišao sa ovog sveta i nikada se više neće vratiti.*²² U citiranom opisu intrigantno zvuči izraz *pobožni strah* koji asocira na religiju – u spoju sa ličnošću koja je simbol komunističkog ateizma, a u društvu funkcioniše na pravima Boga šta potvrđuje sledeći izraz pozajmljen iz retorike visokog stila (namenjenog opisivanju događaja posebnog značaja, bitnih tema vezanih za sudbinu): *svečan osećaj tragedije*.

Takvom osećaju tragedije posle smrti maršala su se predali mnogi ljudi i to ne samo među Jugoslovenima; na njegovom pogrebu se skupio najveći broj dostojnika iz celog sveta koji se ikada, do tog trenutka, našao na jednom mestu. Suzama su se s njim opraštali milioni Jugoslovena. Mnogi su više patili nego posle gubitka nekog najbližeg. Nisu čak ni predosećali da oplakuju i sebe i Jugoslaviju,²³ mada su se našli i takvi koji su to razumeli: *Nastupio je kraj izvesne epohe.*²⁴ Pero Simić navodi parole iz tog razdoblja: *Istorija sveta je obudovala, I posle Tita – Tito* koja je trebala da uteši društvo, kao i onu generala Omara Torihosa Herere: *Titova smrt sve nas na izvestan način čini siročićima, a istoriju udovicom.*²⁵ Taj svojevrsan osećaj osiroćenja vezivao se za strah za budućnost.

Ko bi, uostalom, zamenio Tita? Verni paroli *Posle Tita – Tito* predstavnici svih republika i autonomnih pokrajina su od tada trebali da zauzimaju položaj privremenog predsednika, menjajući se svake godine da bi Titova slika ostala bez konkurencije.²⁶ Zakon o zaštiti imena i ličnosti Josipa Broza²⁷ koji su u duhu tog pravila doneli njegovi naslednici na laički način je kanonizovao preminulog predsednika i izuzimao ga od suda istorije,²⁸ oličavajući istovremeno društvene osećaje koji su bili udeo i glavnog junaka analiziranog romana. Ivan se plašio da oseća radost u trenutku kada se svršila epoha kulta ličnosti, kao da je Tito raspolagao natprirodnom moći i dalje aktivnim sistemom prislušivanja koji je sezao u unutrašnjost umova, registrovao misli i prenosio ih policiji da bi maršal lično mogao da mu pripremi torturu na ovom i onom svetu;²⁹ Tito je trebalo (...) da plaši građane noću, u snu, a takođe i na javi, preko paučine državnog

²² *Ibidem.*

²³ P. Simić, *op. cit.*, 15.

²⁴ J. Novakovich, *op. cit.*, 120.

²⁵ P. Simić, *op. cit.*

²⁶ J. Novakovich, *op. cit.*, 121.

²⁷ Uvedena je kazna od tri meseca do tri godine zatvora čak za najnevinije pokušaje dovođenja u pitanje bilo kakvih njegovih koraka i odluka. Dešavale su su i drastičnije kazne, npr. jedan stanovnik Pančeva je za konstataciju da Tito nije bio bezgrešan proglašen psihopatom i osam godina je proveo u Psihijatrijskoj klinici Centralnog zatvora u Beogradu, a pukovnik iz Sarajeva je za sličan prekršaj zatočen u zatvorskoj klinici na čitavih 15 godina. P. Simić, *op. cit.*, 281–282.

²⁸ P. Simić, *op. cit.*, 281.

²⁹ J. Novakovich, *op. cit.*

aparata čijim lepljivim nitima i pretnjama je bilo teško izmaći. Kako je paranoična psihologija totalitarnog socijalizma!³⁰

Uzimajući u obzir nastalu situaciju i svest društva, iznenađuje činjenica kako se brzo promenio stav stanovnika Jugoslavije prema preminulom vođi. Kada se posle rata nije mogao naći posao – pošto se privreda našla u veoma lošem stanju, državne fabrike su privatizovane, a oprema prodana, što je dovelo do njihove propasti – ljudi su počeli da se sa setom sećaju stare Jugoslavije i skoro su želeli Titov povratak.³¹ Postao je legenda (tu i tamo je išao pijanac teturajući se duž zida i pevao je pesmice o Titu o partiji³²) koja je određivala vreme: u Titovo vreme – posle Tita (Ivan se preneo iza pregrade koju je vlastoručno sagradio posle Titove smrti³³).

Analizirani materijal se uklapa u šire semantičko polje koje određuje kulturno-jezičku sliku Jugoslavije, dakle *titoizam* i *jugonostalgiju*.

I pored stalnog naglašavanja karaktera državne ideologije, svi aspekti titoizma su bili revidirani odmah posle Titove smrti 1980. godine. Osamdesete godine su doba rasta nacionalizma, a titoizam je postao jedan od glavnih elemenata tzv. jugonostalgije³⁴ i počeo je da funkcioniše kao svojevrsna kategorija koja vrednuje društvene preobražaje, što je J. Novaković jasno pokazao. Za autora termina smatra se Dubravka Ugrešić koja ga je definisala na sledeći način:³⁵ „Jugonostalgija u našoj paranoidnoj situaciji je jedan od najbolnijih signala koji čoveka određuje politički, bolniji od mnogih drugih (...). Taj lepi termin očigledno (...) podmuklo prerušava neveru u novi sistem (bolji je bio stari, dakle „kumunjarski“!). Nevera u novi sistem je akt neprijateljstva prema novoj državi, dovođenjem u pitanje njene vrednosti, nevera označava osuđivanje rata, pristanak na to da je neprijatelj isto čovek – na kraju bi, pak, mogla označavati podršku komunizmu i celom ideološkom prtljagu koji je s njime povezan. Ipak, najopasnija je nostalgija, pošto sugeruje prisustvo sećanja. Međutim, u novoj stvarnosti sve počinje od početka. A da bi se počelo od početka ono što je bilo nekada mora biti zaboravljeno“.³⁶

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, 195.

³² *Ibidem*, 251.

³³ *Ibidem*, 178.

³⁴ Uporediti: Titoizam, <http://www.szkolnictwo.pl/szukaj>, Titoizam

³⁵ Dubravka Ugrešić (Kutina, 27. mart 1949), hrvatska spisateljica, esejista, kritičar kulture, publicista, prevodilac (prevodila je, između ostalog, Borisa Pasternaka i Danila Harmsa), autorka filmskih scenarija, profesor ruske književnosti. Zbog političkih razloga godinama se nalazi u egzilu. Iz zemlje je otišla 1993. godine, živela je u Holandiji i Americi (gde, pored ostalog, predaje kreativno pisanje). O svom poreklu kaže: „*Potičem sa Atlantide, iz zemlje koje nema*“. Tema njenih publicističkih i esejističkih razmatranja je veoma često fenomen jugonostalgije i pitanje multikulturalizma i uzajamnih nacionalnih predrasuda.

³⁶ D. Ugrešić, *Kultura kłamstwa*, prev. D. J. Ćirić, Wołowiec 2006, 142–143.

Jugonostalgija je postala svojevrsan kulturni fenomen koji osciluje između teške prošlosti (s njenim prtljagom političkih dostignuća i zasluga, grehova i krivica, multikulturalizmom, jugoslovenskim pojmom identiteta i identitetom pojedinih etničkih grupa i sl.) i sadašnjosti koja ne ispunjava očekivanja.

Dubravka Ugrešić je zauzela stav prema tom problemu u zbirci eseja naslovljenih *Kultura laži* (koji su nastajali skoro paralelno sa ratnim dejstvima), podvrgavajući kritici ceo tadašnji politički diskurs koji je negirao postojanje jugoslovenskog identiteta. Kako se pokazalo, sama je postala žrtva postkomunističkih vremena, pošto nije skrivala nedostatak privrženosti hrvatskoj nacionalnosti (mada se tamo rodila i živela), glasno je podvlačila svoj osećaj jugoslovenstva i više puta je kritikovala novu politiku čime se izložila žigosanju i stigmatizaciji koji su je primorali da emigrira.³⁷ U jednom od eseja iz navedenog dela na sledeći način je opisala mehanizam promene tadašnjeg mišljenja: „Narodi (već nepostojeće) Jugoslavije su više dekada živeli u svojoj zemlji gradeći ne samo gradove, mostove, puteve i železnice, već i određeni sistem vrednosti (...). Osim toga, postajao je čuveni „jugoslovenizam“. Označavao je multikulturalnu zajednicu i godinama je bio jačan ne samo popularnim Titovim sloganima kao: „Čuvajte bratstvo i jedinstvo kao zenicu oka svog“, nego i praksom zajedničkog života. Danas predstavnici svih naroda uporno tvrde da su živeli u tamnici naroda (...).“³⁸

Narodi bivše Jugoslavije su se slično poneli prema obožavanom vođi: „(...) iskreno su plakali na pogrebu svoje stare mumije – predsednika Tita. Sada isti ti narodi jednoglasno tvrde da su živeli ugnjetavani, pod čizmom komunističkog diktatora“. Žučniji građani su se obračunavali sa Titovim gipsanim bistama kao da su to figurice glinenih golubova u streljani. Na taj način, sa zakašnjenjem od deset godina (!) vrše egzekuciju utvare sopstvenog komunizma“.³⁹

U prvoj reakciji *komunizam* i *titoizam* su postali pojmovi koje su nova vlast, političari i većina građana zvanično odbacivali, ali s vremenom su se sve češće čuli glasovi protivljenja tome. Nisu se svi – kao i Dubravka Ugrešić – ograđivali od jugoslovenstva ili maršala Tita. Tokom godina taj trend je jačao i, prema Joani Levinjskoj, izgleda da je jugonostalgija društvena strategija snalaženja i nalaženja sebe u savremenoj stvarnosti, reakcija na podele između bivših republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U vidljivoj i zvaničnoj sferi te podele su uvedene, između ostalog, uz pomoć kontrole na granicama, razdvajanjem srpskohrvatskog jezika ili simboličnom *promenom bukvara*. U političkoj sferi često su dovo-

³⁷ J. Lewińska, *Jugonostalgia jako fenomen kulturowy*, <http://balkanistyka.org/jugonostalgia-jako-fenomen-kulturowy/> (pristupljeno 18. 9. 2016).

³⁸ D. Ugrešić, *Kultura kłamstwa*, 110–111.

³⁹ *Ibidem*, 110–111.

dile do konflikata, ali se ipak rečima i delima nije promenilo mišljenje ili stavovi svih članova društva.

Pokretačka snaga postjugoslovenske nostalgije (pored novih granica za koje su potrebne vize i koje su ljudima oslobođenim od komunizma ograničavale slobodu putovanja) postala je podela zajedničke države na manje političke organizme u kojima se građanin nekadašnje Jugoslavije osećao tuđe. Tome su doprinele etničke podele koje su razbijale susedske, a često i porodične zajednice (jugoslovenske porodice su, shodno ideji bratstva i jedinstva, bile multietničke i multiverske).⁴⁰

Posmatranja savremenog delovanja i ponašanja stanovnika bivše Jugoslavije vode ka sledećoj refleksiji. Upravo ljudi koji se ne daju uvući u ratnu i posleratnu mašinu nasilja i mržnje, koji čeznu za multinacionalnom jakom Jugoslavijom kojom je vladao maršal Tito, čine većinu današnjih *Jugoslovena*. Jugonostalgija se tu pokazuje kao svojevrsan sentiment i čežnja za vremenima mira, jedinstva i pored unutrašnje raznolikosti – kao odgovor ljudi umornih od nacionalističkih diskursa, u različitom stepenu reprodukovanim do danas.⁴¹

Štaviše, podvlače se ekonomski i kulturni aspekti umnožavani preko mitologiziranja Jugoslavije kao *komunizma s ljudskim licem* i relativna sigurnost u socijalnim pitanjima što je suprotstavljano današnjem vremenu koje je identifikovano, između ostalog, kao doba visoke nezaposlenosti.⁴²

Primeri (ili pre dokazi) postojanja jugonostalgije su, pored ostalih: zadržavanje do danas imena ulica ili trgova (jedan od najvećih i najvažnijih trgova u Zagrebu gde se nalazi poznata zgrada Hrvatskog narodnog kazališta do danas nosi ime *Maršala Tita* što je među delom stanovnika grada budilo i danas budi nemale kontroverze; to ime imaju trgovi i ulice, između ostalog, Sarajeva, Mostara, Rovinja, Karlovca, Opatije, Tuzle, Zenice, Kopra, Pule, Vrbasa, Niša, Podgorice,⁴³ Herceg Novog, Skoplja, Ohrida i mnogih drugih gradova – često su to glavne gradske arterije na kojima je Tito prisutan do danas). Po maršalu Titu se nazivaju geografska mesta (najviši vrh planinskog venca Šar-planina u Makedoniji, 2747 metara nadmorske visine, zove se Titov vrh; mesta nazvana njegovim imenom se nalaze u svim bivšim jugoslovenskim republikama; muzeji (1953. osnovan je Etnografski muzej posvećen Titu), etnopark *Staro selo* u mestu maršalovog rođenja, u Kumrovcu, današnja Hrvatska; osim tematske izložbe posvećene maršalu muzej nudi mogućnost kupovine suvenira vezanih za ideju jugoslovenstva i za Tita koji je u izves-

⁴⁰ T. Czekalski, „Wprowadzenie“, u: P. Simić, *Tito. Zagadka stulecia*, 10.

⁴¹ J. Lewińska, Jugonostalgia jako fenomen kulturowy, <http://balkanistyka.org/jugonostalgia-jako-fenomen-kulturowy> (pristupljeno 18. 9. 2016).

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Ranije Titograd.

nom stepenu bio njeno otelotvorenje;⁴⁴ lokali (u Sarajevu u poznatoj četvrti Grbavica, na terenu Istorijskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se mali lokal, karakteristične crvene koloristike – *Caffe Tito* koji dočekuje goste parolama: *Tito je naš! Mi smo Titovi!*; *Smrt fašizmu, sloboda narodu*; događaji (u Požarevcu u Srbiji 4. maja 2005, na 25-godišnjicu Titove smrti, održani su izbori za Mis partizanke; kandidatkinje su bile obučene u partizanske uniforme s crvenom zvezdom na kapama; 25. maja, na dan Titovog rođendana,⁴⁵ sada nezvanično, održavane su svečanosti u Beogradu, na maršalovom grobu u *Kući cveća* i drugim mestima, npr. Kumrovcu⁴⁶).

Pero Simić zaključuje: „Dvadeset godina posle toga kako se u krvi i suzama raspala zemlja kojom je vladao trideset pet godina, na ruševinama dela svog života, Tito je dočekaao nešto kao reinkarnaciju. Njegovo ime se čuje sve češće, njegovo lice svaki dan oživljava na milionima medaljona i značaka, zastavica i grbova, na majicama i satovima, na tetoviranim telima, na bocama alkohola. Na Titovu slavu podsećaju desetine kafića i restorana, klubova i društava u zemljama bivše Jugoslavije. Njegovi nekad omrznuti spomenici i biste vraćaju se na postolja, ulice brojnih gradova ponovo postaju Titove ulice. (...) dan njegovog rođendana – 25. maj (...) – ponovo se slavi koliko je duga i široka virtuelna Titova zemlja (...). Među sve brojnijim njegovim poklonicima stalno raste broj onih koji se, dok on vladao Jugoslavijom, još nisu rodili. Samo 2007. godine Titov grob u njegovoj beo-

⁴⁴ Dostupne su majice različitih formi i boja, značke, razglednice, magneti i raznovrsne sitnice sa zastavom Jugoslavije i natpisima „I love YU“. Popularan motiv je, posebno na majicama, stilizacija portreta maršala na poznatu sliku Če Gevare. J. Lewińska, *Jugonostalgia jako fenomen kulturowy*, <http://balkanistyka.org/jugonostalgia-jako-fenomen-kulturowy> (pristupljeno 18. 9. 2016).

⁴⁵ Za vreme njegove vlade Jugoslavija je tog dana slavila Dan mladosti. Vrhunac je bilo pristizanje u prestonicu štafete mladosti koja je nekoliko meseci kružila po celoj zemlji. Njen predstavnik – uglavnom neki od omladinaca – predavao je štafetu Titu, što je trebalo da simbolizuje poštovanje mladih ljudi prema predsedniku. J. Lewińska, *Jugonostalgia jako fenomen kulturowy*, <http://balkanistyka.org/jugonostalgia-jako-fenomen-kulturowy> (pristupljeno 18. 9. 2016).

⁴⁶ Svake godine u Kumrovcu se okuplja mnoštvo ljudi, dočekivane su i manje štafete iz svake od bivših jugoslovenskih zemalja. Pevane su partizanske pesme, postoji tipičan *dress-code* sa obaveznim vojno-partizanskim akcentima zajedno sa jugoslovenskim bojama i crvenom zvezdom. Kako danas izgleda proslava *Dana mladosti* može se, pored ostalog, videti: DAN MLADOSTI 2013 – SVE NAS JE VIŠE! <http://www.youtube.com/watch?v=PF99r2jj0rY> (objavljeno: 26. 5. 2013), parole na transparentima: „U našem srcu je Tito“; DAN MLADOSTI 2015 – JUGOSLAVIJA ŽIVI! https://www.youtube.com/watch?v=JRi_jrW6UWc (objavljen 25. 5. 2015); Dan mladosti u Kumrovcu <https://www.youtube.com/watch?v=pyPtvHu1iY> (objavljen 23. 5. 2015); DAN MLADOSTI ★Kumrovec, 28. 5. 2016. ~ Pozdravni govor Titu i prisutnim antifašistima <https://www.youtube.com/watch?v=Mvaqh0StfWQ> (objavljen 28. 5. 2016) „Proleter i svih zemalja, ujedinite se protiv fašista, cionista, kapitalista, nacionalista i NATO-terorista!“ (pristupljeno 18. 9. 2016), kao i u mnogim drugim filmovima na internetu.

gradskoj Kući cveća je posetilo 138 000 ljudi iz svih zemalja bivše Jugoslavije i iz raznih delova sveta. Na (...) Fejsbuku je registrovano čak 500 grupa Titovih *fanova* – više nego što imaju sve bivše i sadašnje vođe svih naroda bivše Jugoslavije. (...) Tito posle smrti postaje još besmrtniji“.⁴⁷

Maršal Tito se uklopio zauvek u urbanistički, prirodni i kulturno-društveni pejzaž zemalja bivše Jugoslavije. To se može tretirati ne samo kao neverovatno posmrtno poštovanje, već i kao svojevrsan simbol kulta koji na izvesnom nivou povezuje danas podeljene i često zavađene zajednice. S punom sigurnošću se može reći da je savremeni titoizam jedan od obaveznih elemenata jugonostalgije, a oba fenomena su se pojavila kao efekat svojevrsno shvatanog post sećanja koje je odlika „osoba koje odrastaju u senci priča o događajima koji su se odigrali pre njihovog rođenja“.⁴⁸ U pokolenjima deda i baba, kao i roditelja vreme Jugoslavije je više moglo da budi pozitivne asocijacije s obzirom na doba njihove mladosti, a posebno u konfrontaciji sa kasnijom traumom koju je izazvao rat. Zato mladi ljudi slušajući te priče oblikuju svoju predstavu tih vremena⁴⁹ i na kraju osećaju za njima sličnu čežnju kao starije pokoljenje, a pošto su „uspomene uvek bez mana“ – u novoj slici stare Jugoslavije se zaboravljaju okrutnosti komunističke vlasti i bezobzirnost maršala, kazneni logori, neosnovane optužbe, apsurdne kazne i grozne presude, prinude i zločini.

Izuzetno je zanimljiva činjenica da sličan pristup jugoslovenskoj problematici u posleratnom razdoblju nalazimo u raznim tekstovima o kulturi – u književnim delima, kao i u filmovima (npr. *Duh maršala Tita* u režiji Vinka Brešana iz 1999, u kome je na karikaturalan način predstavljeno društvo malog hrvatskog ostrva, ilustruje čežnju za sređenim i hijerarhijski uređenim Titovim vremenom⁵⁰) ili dokumentarnim (pored ostalog kratki filmovi objavljuvani na internetu).

Uzimajući u obzir ova razmatranja, nameće se pitanje kako izgleda problematika prošlosti u drugim postkomunističkim državama? Istraživanja izvršena 2013. u Poljskoj donose veoma zanimljive rezultate.⁵¹ Čežnja

⁴⁷ P. Simić, *op. cit.*, 15–16.

⁴⁸ Termin je ponudila Marijana Hirš, citat prema: J. Tokarska-Bakir <http://www.eurozine.com/articles/2003-05-30-tokarska-pl.html#footNoteNUM8> (pristupljeno 31. 1. 2016). Najčešće se odnosi na istraživanja kolektivnih trauma (široko je upotrebljavan u istraživanja sećanja na Holokaust); ipak, prema J. Levisnjoj, može biti korišćen i za događaje drugog tipa. Uporediti: J. Lewińska, *Jugonostalgia jako fenomen kulturowy*, <http://balkanistyka.org/jugonostalgia-jako-fenomen-kulturowy> (pristupljeno 18. 9. 2016).

⁴⁹ J. Lewińska, *Jugonostalgia jako fenomen kulturowy*, <http://balkanistyka.org/jugonostalgia-jako-fenomen-kulturowy> (pristupljeno 18. 9. 2016).

⁵⁰ T. Czekalski, „Wprowadzenie“, u: P. Simić, *Tito. Zagadka stulecia*, 10.

⁵¹ Istraživanje je izvelo TNS Polska po narudžbini servisa Tablica.pl u periodu 10–13. maja 2013, tehnikom direktnog ispitivanja (CAPI) na grupi od 1000 Poljaka. Grupa ispitanika je bila raznovrsna u pogledu pola, životnog doba, obrazovanja i veličine mesta stanovanja. <http://www.nowiny.pl/92329-tesknota-za-prl-em-wciaz-zywa.html> (pristupljeno 2. 9. 2016).

za Narodnom Republikom Poljskom je i dalje živa: za tim vremenom najviše čeznu muškarci, među njima osobe posle 60. godine života (58%). Među 40-godišnjacima taj procenat dostiže 37%, dok svaki peti tridesetogodišnjak bi hteo da se vrati u vreme *komune*; 15% osoba starosti 15–29 godina (koje zbog svog životnog doba ne mogu da se sećaju perioda pre 1989) takođe bi htelo da se vrati u to vreme.⁵² Najzanimljiviji su motivi kojima su se rukovodili anketirani.

Polovinu ispitanika taj period asocira na poljsku motorizaciju, ali najveća je čežnja za ukusom oranžade, šećerne vate i sode vode. Na listi asocijacija na drugom mestu se nalaze kultne serije (37%) o kojima češće govore osobe sa višim obrazovanjem (48%). Treća pozicija pripada radio-televizijskim aparatima i artiklima kućnog domaćinstva (33%). Dalje su navedeni likovi iz bajki (27%), prehrambeni proizvodi (23%), nameštaj i dekorativni elementi (16%), odeća i obuća (14%) i kozmetika (10%).

Među ispitanicima nema nikakvog pozivanja na politiku tog vremena, ali se ona pojavljuje u komentarima onih koji analiziraju rezultate ankete ili kritikuju doba Narodne Republike Poljske: „Voljena *komuna* je bila robovski sistem u kome je uništavano sve što je ljudima davalo slobodu. Uništavani su imućni ljudi i oni koji su hteli da naprave biznis i da se obogate, jer je u tome bilo previše slobode. Pravilo je bilo jednostavno, ljudi su trebali da crnče u državnim fabrikama, jer kao radnici nisu bili slobodni, zavisili su od države“. Ili je upoređuju sa savremenošću, na štetu te poslednje: „Bilo je posla za sve, niko nije gladovao, oni koji su vladali živeli su u dobrobiti – ne poričem, ali ne na takvoj skali kao danas, možda je čak bilo pravednije, barem za mene je život bio veseliji i ljudi su bili ljubazniji prema sebi, nije bilo trke pacova za lov i vlast, i vreme je bilo za sve, ne samo za bogataše.“⁵³

U anketi, a ni u komentarima se ne navodi nijedan poljski političar/vođa/rukovodilac iz perioda NR Poljske⁵⁴ što proističe iz raznovrsnih istorijskih, društvenih, etničkih, kulturnih i političkih uslova Poljske i Jugoslavije. Zajednička ostaje samo nostalgija za prošlim vremenom...

⁵² <http://www.nowiny.pl/92329-tesknota-za-prl-em-wciaz-zywa.html> (pristupljeno 2. 9. 201).

⁵³ Komentari: <http://www.nowiny.pl/92329-tesknota-za-prl-em-wciaz-zywa.html> (pristupljeno: 2. 9. 2016).

⁵⁴ Jedina navedena ličnost je general Wojciech Jaruzelski pomenut u negativnom kontekstu: *Jaruzel kazał linie telefoniczne odcinać*, u: Komentari: <http://www.nowiny.pl/92329-tesknota-za-prl-em-wciaz-zywa.html> (pristupljeno 2. 9. 2016).

REZIME

**„TITOIZAM“ KAO KATEGORIJA KOJA VREDNUJE
DRUŠTVENE PROMENE. LINGVISTIČKA I KULTURNA
SLIKA JUGOSLAVIJE U POLJSKOM PREVODU ROMANA
„PRIMA APRILIS“ JOSIPA NOVAKOVIĆA**

Kult Tita je počeo da se oblikuje krajem 1943. kada ga je ratni parlament izabrao za premijera tadašnje jugoslovenske vlade. On je postao vođa koji daje moć, usrećuje ljude kao najbolji otac cele nacije. Njegova aktivnost u domaćoj i međunarodnoj politici postala je izvor titoizma. Razmatrani materijal je roman Josipa Novakovića pod nazivom *Prima aprilis*. Priča glavnog lika se isprepliće sa jugoslovenskim komplikovanim životima. Roman istražuje različite motive: rat, domovina, moć, bezakonje, identitet i nacionalizam, odnos komunističke vlasti prema društvu i društvu prema vlasti, komunistička ideologija i lider.

Analiza materijala i upotreba jezičke metodologije slike sveta omogućila je da procenimo najvažnije kategorije na osnovu kojih je rekonstruisana jugoslovenska jezička i kulturna slika. Najvažniji semantički dometi jesu Tito (muškarac, vođa, mit), snaga, vlada, politika/političari, komunizam/propaganda/manipulacije; Jugoslavija (nacionalizam, etnički identitet), policijska država/policijska, vojska, polasci, pasoši, vize, radni logori/obrazovanje, nacionalno zdravstvo, komunistička tradicija i običaji, odnos društva prema komunističkoj zemlji (deca, odrasli) i socijalistički simboli (spomenici, slike, amblemi, slogani).

Analizirane kategorije su uvedene u šire semantičke okvire – titoizam i jugonostalgija, koje su počele da funkcionišu kao izrazi vrednovanje jugoslovenskih promena i pojavile se u tekstovima post jugoslovenskih kultura (literatura, filmovi, itd.). Članak se završava zaključcima u vezi sa sagledavanjem komunizma u savremenom dobu od strane građana drugih postkomunističkih zemalja, odnosno Poljske.

STRESZCZENIE

**„TITOIZM“ JAKO KATEGORIA WARTOŚCIUJĄCA
PRZEMIANY SPOŁECZNE. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ
JUGOSŁAWII W POLSKIM PRZEKŁADZIE POWIEŚCI
JOSIPA NOVAKOVICIA „PRIMA APRILIS“**

Kult Tity rodził się od końca 1943 roku, kiedy to *wojenny* parlament wybrał go na premiera dotychczasowego rządu jugosłowiańskiego. Stał się wodzem, który daje siłę i uszczęśliwia jako najlepszy ojciec narodu. Jego działalność na polu polityki krajowej i międzynarodowej stała się źródłem

pojęcia *titoizm*, które posiada kilka znaczeń. Materiałem egzemplifikacyjnym jest powieść Josipa Novakovića pt. *Prima aprilis*. Tragikomiczna historia głównego bohatera przeplata się ze skomplikowaną historią mieszkańców Jugosławii. Powieść porusza takie motywy jak wojna, ojczyzna, władza i bezprawie, tożsamość i nacjonalizm, stosunek komunistycznej władzy do społeczeństwa i społeczeństwa do władzy, komunistycznej ideologii oraz wodza.

Analiza materiału i wykorzystanie metodologii językowego obrazu świata, pozwoliły na określenie najistotniejszych kategorii umożliwiających rekonstrukcję językowo-kulturalnego obrazu Jugosławii. Najważniejsze pola semantyczne wiążą się z następującymi kategoriami: Tito (człowiek, wódz, mit); władza, rząd, polityka/politycy; komunizm/propaganda/manipulacje; Jugosławia (nacjonalizm, tożsamość etniczna); państwo policyjne (policja, wojsko; wyjazdy zagraniczne/paszporty/wizy; obozy pracy); edukacja, służba zdrowia; komunistyczne tradycje i zwyczaje; stosunek społeczeństwa do komunistycznego państwa (dzieci, dorośli); socjalistyczne symbole (pomniki, wizerunki, emblematy, hasła).

Analizowane kategorie wpisują się w szersze pola semantyczne: *titoizm* i *jugonostalgia*, które zaczęły funkcjonować jako swoiste kategorie wartościujące przemiany społeczne w Jugosławii i pojawiły się w tekstach kultury państw postjugosłowiańskich (literatura, filmy itp.). Artykuł kończą wnioski na temat postrzegania komunizmu w czasach współczesnych przez obywateli innych państw postkomunistycznych, m. in. PRL.

SUMMARY

„TITOISM“ AS A CATEGORY VALUING SOCIAL CHANGES. A LINGUISTIC AND CULTURAL PICTURE OF YUGOSLAVIA IN THE POLISH TRANSLATION OF THE NOVEL „PRIMA APRILIS“ BY JOSIP NOVAKOVIĆ

Tito's cult started at the end of 1943 when the war parliament chose him for the prime minister of the recent Yugoslavian government. He became the leader who gives power makes everybody happy as the best father of the whole nation. His activity in the domestic and international politics became the source of titoism which conveys some meanings. The exemplary material is Josip Novakovich's novel titled *Prima Aprilis*. The main character's story alternates with the Yugoslavian complicated lives. The novel brings up different motifs, for instance war, motherland, power, lawlessness, identity and nationalism, attitude of the communist power towards the society and the society towards the government, communist ideology and the leader.

The analysis of the material and the usage of the linguistic methodology of the world picture allowed estimating the most important categories enabling to reconstruct the linguistic and cultural Yugoslavian picture. The most important semantic scopes are: Tito (man, leader, myth), power, government, politics/politicians, communism/propaganda/manipulations; Yugoslavia (nationalism, ethnic identity), police country/police, army, departures, passports, visas, labor camps/education, national healthcare, communist traditions and customs, the society's attitude towards communist country (children, adults) and socialist symbols (monuments, pictures, emblems, slogans).

The analyzed categories are written down into wider semantic scopes: titoism and yugonostalgia which started functioning as the phrases valuing the Yugoslavian changes and appeared in in the texts of post Yugoslavian cultures (literature, films, etc.). The article ends with the conclusions connected with perceiving communism in the contemporary times by other post-communist countries' citizens, namely Poland.